

دانشکده علوم انسانی
پایان نامه دوره کارشناسی ارشد
گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی

بررسی تطبیقی قیام های شیعی عصر اموی و علل عدم توفیق آنها

(۱۳۲-۶۴هـ-ق)

استاد راهنما:

دکتر عباس احمدوند

استاد مشاور:

دکتر بهرام بهرامی

نگارنده:

سعادت غضنفری

زمستان ۱۳۸۹ خورشیدی

تقدیم بہ "او" کہ درمیان مانیت

تقدیر

سپاس فراوان از ایزد منان که توفیق شیعه پژوهی در سایه راهنمایی اساتید برجسته صاحب نظر را به اینجانب عطا کرد و تقدیر از همه عزیزان و بزرگوارانی که در سایه لطف و مساعدت آنها به پژوهش حاضر پرداختم؛ تشکر ویژه از اساتید راهنما و مشاورم، آقایان دکتر عباس احمدوند و حجت الاسلام والمسلمین دکتر بهرام بهرامی، که فراتر از وظیفه در پژوهش حاضر عمل کردند. از دوستان عزیزم آقای اصغریرانوند و سید کمال کشیک نویسنده رضوی و یاسر وحدانی که در ویرایش پژوهش حاضر همیاری داشتند، تشکر دارم. از کارکنان کتابخانه دانشکده علوم انسانی بویژه آقای خدایاری که تحمل زحمات فراوان کرده و با خدماتشان پژوهش را برایم تسهیل کردند، تشکر می‌کنم.

دیباچه

پژوهش پیرامون قیام های شیعی، به ویژه تبیین علل عدم توفیق آنها در عصر اموی، از موضوعات مورد توجه زنده یاد دکتر سید جعفر شهیدی بود؛ نگارنده با توصیه و راهنمایی شاگرد خلف ایشان، دکتر عباس احمدوند، در عرصه شیعه پژوهی گام نهاد. علاقه ام، به پژوهش پیرامون تاریخ اسلام و تشیع نیز، مزید بر علت شد تا بررسی تطبیقی قیام های شیعی عصر اموی و علل عدم توفیق آنها را به پژوهش بگذارم. از این رو پس از مباحث مقدماتی و بیان کلیات تحقیق، در فصل هایی با عناوین قیام های خونخواه امام حسین، قیام های زیدی و قیام عبدالله بن معاویه طالبی، نخستین حکمران هاشمی، قیام های مورد بحث را با نگاه تطبیقی (خرد-متوازن) و تحلیل جامعه شناختی بررسی کرده و در فصل آخر با نگاه و روش پیشین، در پی یافتن علل اشتراک و افتراق عدم توفیق این قیام ها برآمدم.

نگارنده کوشیده است با صرف وقت، توان بسیار و تحمل مشقت‌هایی که، پیوسته بر سر راه پژوهشگران است، یکی از مهم ترین مباحث تاریخ اسلام و تشیع را به بحث و بررسی بگذارد. از این روتا آن جا که امکان داشت، به تقریب اکثر منابع و تحقیقات (به زبان فارسی، عربی و انگلیسی) در دسترس را مطالعه کرده تا با بهره گیری و بررسی و تحلیل مطالب مفید آنها، پژوهشی جامع و سودمند فراهم آورد. در فراهم آوردن این اثر از یاری و همراهی بزرگوارانی دلسوز برخوردار بوده ام که، ذکر خیرشان موجب یادآوری پیوسته الطافشان به این جانب خواهد بود؛ بیشتر از همه از دکتر عباس احمدوند سپاسگذارم که فراتر از وظیفه راهنمایی شان در پژوهش حاضر عمل کردند. مهمتر از آن پژوهش خویش را که، با عنوان "بازشناسی سکه های دعوت عباسی" در مجله علوم انسانی دانشگاه الزهراء در حال چاپ است، در اختیار نگارنده گذارد. همچنین لازم است از حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر بهرام بهرامی که، مشاورت پژوهش حاضر را بر عهده داشته تشکر و قدردانی نمایم.

فصل اول؛ کلیات	۱
مقدمه	۲
۱- کلیات	۴
۱-۱: طرح مسأله	۴
۲-۱: سؤالات تحقیق	۴
۳-۱: فرضیه ها	۴
۴-۱: ارزیابی منابع و مأخذ	۵
۵-۱: پیشینه پژوهش	۱۰
۶-۱: محدوده پژوهش	۱۱
۷-۱: روش پژوهش	۱۱
۸-۱: تعریف مفاهیم	۱۲
۱-۸-۱: معنای لغوی شیعه	۱۲
۲-۸-۱: شیعه در اصطلاح	۱۲
۳-۸-۱: معنای لغوی و اصطلاحی رافضی	۱۳
۴-۸-۱: امامیه	۱۳
۵-۸-۱: زیدیه	۱۴
۹-۱: مبانی نظری پژوهش	۱۴
۱۰-۱: گوناگونی اهداف قیام کنندگان	۱۴
۱-۱۰-۱: خونخواهی امام حسین	۱۴
۲-۱۰-۱: عمل به سنت رسول الله و اصلاح امور امت	۱۵
۳-۱۰-۱: کسب حکومت	۱۶
فصل دوم؛ قیام های خونخواه امام حسین (ع)	
۱-۲: مقدمه	۱۸

۲-۲: معرفی سران دو قیام	۱۹
۲-۲-۱: معرفی توأیین	۱۹
۲-۲-۲: معرفی مختار	۲۱
۲-۳: مرور اجمالی قیام توأیین و مختار	۲۲
۲-۴: اهداف برشمرده قیام توأیین و مختار	۲۶
۲-۵: مقدمات دو قیام	۲۹
۲-۵-۱: توأیین و زمینه سازی قیام	۲۹
۲-۵-۲: مقدمات قیام مختار	۳۲
۲-۵-۲-۱: زمینه های مطرح شدن مختار به عنوان محب اهل بیت (ع)	۳۲
۲-۵-۲-۲: تأسی به خاندان رسالت	۳۳
۲-۵-۲-۳: انتخاب کوفه به عنوان پایگاه	۳۵
۲-۵-۲-۴: ارتباط با شیعیان و زمینه سازی قیام	۳۶
۲-۵-۲-۵: به خدمت گرفتن موالی	۳۷
۲-۵-۲-۶: کسب همراهی ابراهیم بن مالک اشتر	۳۸
۲-۵-۲-۷: بهره گیری از تدابیر و ترفندهای شخصی	۳۸
۲-۶: اختلاف دیدگاه ها و روش ها	۴۲
۲-۷: تعاملات دو قیام	۴۷
۲-۹: آغاز و انجام قیام توأیین	۴۹
۲-۹-۲: آغاز و انجام قیام مختار	۵۲
۲-۹-۲-۱: تسلط بر کوفه	۵۲
۲-۹-۲-۲: انتصاب و اعزام والیان	۵۴
۲-۹-۲-۳: شورش کوفیان	۵۵
۲-۹-۲-۴: تحقق هدف اصلی قیام	۵۶

- ۶۱.....۲-۹-۵: نجات ابن حنفیه و بنی هاشم.....
- ۶۱.....۲-۹-۶: روابط ابراهیم بن مالک اشتر و مختار قبل و بعد از نبرد خازر.....
- ۶۳.....۲-۹-۷: فرجام امارت مختار.....
- ۶۴.....۲-۱۰: اهل بیت (ع) و قیام تواین.....
- ۶۵.....۲-۱۱: اهل بیت (ع) و قیام مختار.....
- ۶۶.....۲-۱۱-۱: پیشگویی قیام مختار.....
- ۶۷.....۲-۱۱-۲: روایاتی در مدح و ذم مختار.....
- ۶۹.....۲-۱۲: نتیجه قیام تواین؛ تأکید بر حقانیت اهل بیت (ع) برای امر حکومت.....
- ۷۰.....۲-۱۳: نتایج قیام مختار.....
- ۷۰.....۲-۱۳-۱: تضعیف حکومت اموی.....
- ۷۰.....۲-۱۳-۲: حضور گسترده ایرانیان.....
- ۷۱.....۲-۱۳-۳: مهدویت محمد بن حنفیه و ظهور فرقه کیسانیه.....
- **فصل سوم: قیام های زیدی**
- ۷۶.....۳-۱: مقدمه.....
- ۷۸.....۳-۲: معرفی رهبران دو قیام.....
- ۷۸.....۳-۲-۱: زید بن علی.....
- ۸۱.....۳-۲-۲: یحیی بن زید.....
- ۸۳.....۳-۳: مرور اجمالی قیام زید و فرزندش یحیی.....
- ۸۵.....۳-۴: اهداف برشمرده قیام زید.....
- ۸۶.....۳-۴-۱: عمل به سنت رسول الله و اصلاح امور امت.....
- ۸۷.....۳-۴-۲: احقاق حقوق اهل بیت.....
- ۸۸.....۳-۴-۳: امر به معروف و نهی از منکر.....
- ۸۸.....۳-۵: اهداف برشمرده قیام یحیی.....

- ۳-۵-۱: تداوم جهاد علیه ظالمین ۸۹
- ۳-۵-۲: انتقام خون پدر و یارانش ۸۹
- ۳-۶: مقدمات قیام زید و فرزندش یحیی** ۹۰
- ۳-۶-۱: زید بن علی و مشورت با معصوم ۹۰
- ۳-۶-۲: زید و دعوت شیعیان به قیام ۹۱
- ۳-۶-۳: مشاهیر قیام زید ۹۲
- ۳-۶-۴: بی یار ماندن زید و دلیل آن ۹۶
- ۳-۶-۵: یحیی بن زید و حرکت به سوی خراسان به قصد قیام ۹۶
- ۳-۶-۶: منازل یحیی در خراسان ۹۷
- ۳-۶-۷: پیشنهاد همکاری خوارج به یحیی ۹۸
- ۳-۶-۸: یحیی و دشواری های تدارک قیام ۹۹
- ۳-۶-۹: شمار یاران یحیی ۱۰۰
- ۳-۷: آغاز و انجام قیام زید** ۱۰۰
- ۳-۸: آغاز و انجام قیام یحیی ۱۰۳
- ۳-۹: ائمه (ع) و قیام زید** ۱۰۶
- ۳-۹-۱: پیشگویی قیام ۱۰۶
- ۳-۹-۲: قول و فعل امام صادق (ع) در قیام زید ۱۰۷
- ۳-۱۰: ائمه (ع) و قیام یحیی ۱۰۸
- ۳-۱۱: نتایج قیام زید و فرزندش یحیی** ۱۰۹
- ۳-۱۱-۱: آثار و نتایج سیاسی ۱۰۹
- ۳-۸-۲: آثار و نتایج مذهبی ۱۱۱
- فصل چهارم: عبدالله بن معاویه طالبی، نخستین حکمران هاشمی**
- ۴-۱: مقدمه ۱۱۵
- ۴-۲: معرفی عبدالله بن معاویه ۱۱۶

۱۱۷	۳-۴- مقدمات قیام
۱۱۸	۴-۴: مرحله اول قیام؛ عدم توفیق جنبش در کوفه
۱۲۰	۴-۵: مرحله دوم قیام؛ تأسیس حکومت
۱۲۳	۴-۶: ماهیت دعوت ابن معاویه
۱۲۴	۴-۷: فرجام امارت عبدالله بن معاویه
۱۲۶	۴-۸: تعاملات قیام عبدالله بن معاویه و جنبش عباسیان
۱۲۸	۴-۹: ائمه (ع) و قیام ابن معاویه
۱۲۹	۴-۱۰: نتایج قیام عبدالله بن معاویه
	فصل پنجم؛ علل شکست
۱۳۱	۵-۱: مقدمه
۱۳۲	۵-۲: علل مشترک
۱۳۲	۵-۲-۱: عدم امکان حضور فعال ائمه (ع)
۱۳۳	۵-۲-۲: ارزشی بودن قیام های شیعیان
۱۳۴	۵-۲-۳: بهره گیری امویان از تمامی امکانات
۱۳۶	۵-۲-۴: نقش کوفیان
۱۳۷	۵-۲-۵: مسائل مالی
۱۳۹	۵-۳: علل خاص هر قیام
۱۳۹	۵-۳-۱: توأین
۱۳۹	۵-۳-۱-۱: غلبه احساس بر تدبیر
۱۴۰	۵-۳-۱-۲: معیار های شدید عضو گیری
۱۴۱	۵-۳-۱-۳: عدم سنجش موقعیت و ضعف استراتژیک
۱۴۲	۵-۳-۲: مختار
۱۴۲	۵-۳-۱-۲: سیاست مختار در قبال موالی
۱۴۳	۵-۳-۲-۲: کثرت خون ریزی مختار در کوفه

۱۴۳ ۳-۲-۳-۵ : درگیری در چند جبهه
۱۴۴ ۴-۲-۳-۵ : شکاف میان رهبران
۱۴۴ ۳-۳-۵ : زید بن علی و فرزندش یحیی
۱۴۵ ۱-۳-۳-۵ : زید بن علی و شمار اندک یاران
۱۴۶ ۲-۳-۳-۵ : جوانی و کم تجربگی یحیی
۱۴۶ ۳-۳-۳-۵ : عدم پایگاه ثابت قیام
۱۴۶ ۴-۵ : عبدالله بن معاویه
۱۴۶ ۱-۴-۵ : عدم تجانس نیروها
۱۴۸ ۲-۴-۵ : قیام بی موقع
۱۵۰ نتیجه
 منابع و مآخذ
۱۵۴ منابع و مآخذ

چکیده

قیام های شیعی توابین، مختار، زید بن علی، یحیی بن زید و عبدالله بن معاویه در عصر اموی رخ داد. به رغم گوناگونی اهداف اولیه قیام کنندگان، خونخواهی امام حسین **a**، اصلاح امور امت، جهاد علیه ظالمین و به دست گرفتن حکومت، خواسته نهایی آنها تحقق حاکمیت ائمه **a** یا دیگر علویان بر جامعه بود. با این حال هواداران این قیام کنندگان خواسته های دیگری چون تسلط کوفیان بر شامیان و رفع ظلم حاکمان از سوی هر گروه دادگستر داشتند. البته باوجود شیعی بودن، دیدگاه ها و روش های این قیام ها متفاوت بود؛ جنبش توابین بر خلاف جنبش مختار، بیش از آنکه حرکتی نظامی باشد، جریانی خود جوش و مذهبی بود. درحالی که اصل قیام بالسیف امام نزد زیدیان جایگاه ویژه ای داشت. همچنین با آن که در دیدگاه برخی سران توابین و یاران یحیی وسیله به اندازه هدف اصالت داشت، هواداران مختار و ابن معاویه شامل گروه های مختلف عقیدتی و سیاسی چون شیعیان امامی، زیدی، کیسانی، خوارج و عباسی و حتی امویان مخالف حکومت می شد و خلاصه این قیام می کوشید از هرراهی به هدف برسد. از این رو ائمه (ع) به دلیل آگاهی بر شرایط مقتضی تقیه از این گونه جنبش ها کناره گیری می کردند.

با وجود توفیقات اندک و آغازین برخی چون مختار ابن معاویه، جملگی در نهایت نپاییده و سرکوب شدند. در مجموع می توان ارزشی بودن قیام های شیعی، عدم امکان حضور ائمه **a**، بهره گیری امویان از تمامی امکانات، مشکلات مالی و ویژگی های کوفیان را از عوامل مشترک عدم توفیق این قیام ها به شمار آورد. علاوه بر این، عواملی خاص نیز در ناکامی هر یک از این قیام ها، بسته به شرایط زمانی و مکانی موثر بود.

کلید واژگان: قیام های شیعی عصر اموی، خونخواهان امام حسین **a**، تأسیس حکومت شیعی، ناکامی قیام شیعیان.

فصل اول؛ کلیات

مقدمه

با آن که خلفای اموی خود را خلیفه رسول الله و گاهی خلیفه الله می خواندند، بر شیوه پادشاهان حکمرانی می کردند؛ در حکومت امویان خلیفه در رأس هرم قدرت قرار داشت و بر خلاف روزگار پیامبر (ص)، میان خلیفه و افراد جامعه اسلامی تعاملی سازنده و دوجانبه برقرار نبود و نظام ارباب رعیتی بر جامعه حاکم و همدلی شان اندک بود. روابط قبیله ای حاکم بر حکومت اموی نیز در عین حال که، گروه خاصی را مقام و منزلت می بخشید، فاصله طبقاتی و نارضایتی گروه عظیمی را در پی داشت. افزون بر آن تفاخر طلبی اعراب و نگاه تحقیرآمیزشان به موالی - غیر عرب - قشر وسیعی را بر ضد آنها برانگیخت. بی توجهی و بی اعتنائی برخی از امویان به امور مذهبی نیز اهل تقوا را از آنها رنجاند. این عوامل به همراه سیاست سرکوب همه جانبه امویان به ویژه، شیوه برخوردشان با امام حسین **a** پایه های حکومت آنها را سست و از وجهه و اعتبارشان کاست. لذا بستری برای فعالیت شیعیانی که، همواره خود را محق امر خلافت دانسته و امویان را غاصبان آن به شمار می آوردند، فراهم شد. از این رو قیام های شیعی توابین، مختار، زید بن علی، یحیی بن زید و عبدالله بن معاویه را بر ضد حکومت اموی شاهدیم. البته در این پژوهش قیام امام حسین **a** را که معاصر قیام های مذکور بود، به دلایلی چند مستثنی کرده ایم: نخست آن که، تحقیقات بسیاری پیرامون این قیام، ابعاد و جوانب آن انجام شده است. دیگر آن که بررسی این قیام فضایی گسترده می طلبد که، از حوصله پژوهش حاضر خارج است.

علی رغم تلاش های گسترده شیعیان و توفیقات اندک و آغازین برخی از آنها چون مختار و عبدالله بن معاویه، قیام های آنها در نهایت نپاییده و سرکوب شدند. هر چند پژوهش های مستقلی پیرامون قیام های شیعی مورد نظر انجام شده است؛ اما این تحقیقات ناظر به تمام ابعاد قیام های مورد نظر نبوده و نتوانسته اند این سؤال را که، چرا شیعیان در تلاش هایشان بر ضد حکومت اموی توفیق نیافتند، پاسخ گویند. تبیین این موضوع افزون بر آن که در تفهیم ماهیت و کم و کیف حرکت های شیعی عصر اموی مؤثر است، آگاهی از نقاط ضعف و قوت جنبش های افراد مدعی تشیع می تواند، راه کاری نیز برای شیعیان در هر عصری برای غلبه بر حکومت های جورپیشه ایامشان باشد؛ زیرا آن گونه که ابن خلدون معتقد بود، حوادث تاریخی نسبت به یکدیگر از آب به آب شبیه ترند. از این رو در پژوهش حاضر بر آنیم با روش تطبیقی (خرد-متوازن) و تحلیلی جامعه شناختی قیام های گاه موازی و هم عصر را بررسی و علل اشتراک و افتراق عدم توفیق آنها را دریابیم.

۱- کلیات

۱-۱: طرح مسأله

عصر اموی (۱۳۲-۴۱ ق) دوران فزونی یافتن قیام های شیعیانی است که، پیوسته خویش را محق امر خلافت می دانسته و امویان را غاصبان آن به شمار می آوردند. می دانیم که، بیشتر این قیام ها در همان مراحل آغازین بشدت از سوی امویان سرکوب شدند و برخی چون قیام مختار و عبدالله بن معاویه، با وجود توفیقاتی اندک و آغازین، در نهایت چندان نپاییدند. از این رو مسأله اصلی پژوهش حاضر آن است که، علل و عوامل عدم توفیق این قیام ها چیست؟ آیا ماهیت، هدف و روش های این قیام ها چنان بود که، به موفقیت نمی انجامید و یا آنکه امویان در سرکوب شورش های ایامشان از هر راهی به هدف می رسیدند؟ این پژوهش اساساً در پی پاسخ، به این مسأله اصلی است و آن را به صورت تطبیقی در قیام های گاه موازی و هم عصر مورد توجه قرار خواهد داد.

۱-۲: سؤالات تحقیق

پرسش های تحقیق حاضر عبارت است از:

- ۱- آیا عدم توفیق قیام های شیعی مذکور، در اثر ارزشی بودن آنها بود؟
- ۲- آیا می توان سرکوب همه جانبه امویان و بهره گیری از تمامی ابزارها را در مواجهه با مخالفان، عامل ناکامی قیام های شیعیان دانست؟
- ۳- آیا شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه اسلامی معاصر این قیام ها، در عدم توفیق آنها دخیل بود؟
- ۴- آیا ضعف استراتژیک و نظامی عامل عدم توفیق این قیام ها بود؟
- ۵- آیا اختلاف دیدگاه و روشهای قیام ها، در ناکامی آنها دخیل بود؟

۱-۳: فرضیه ها

در پاسخ به سؤال های مطرح شده، فرضیه های زیر را می توان مطرح کرد:

- ۱- به نظر می رسد رهبران شیعه، همکاری و همراهی هر گروهی را در نیل به اهداف خویش نمی پذیرفتند، از این رو با کمبود نیرو مواجه و آسیب پذیر می گشتند.

۲- فرضیه رقیب آن است که، امویان از تمام امکانات خویش برای سرکوب این قیام ها بهره برده باشند.

۳- به نظر می‌رسد، شرایط سیاسی، نظام قبيله ای، مسائل مالی و سلطه صد در صد امویان در ناکامی آنها دخیل بود.

۴- به نظر می‌رسد، تدابیر نظامی و استراتژیک شیعیان، پاسخگوی شرایط و فضای حاکم نبوده و در ناکامی آنها دخالت داشت.

۵- به نظر می‌رسد اختلاف دیدگاه، رویکرد و روشهای انقلابی شیعیان، عامل عدم توفیق آنها در نیل به هدف مشترک باشد.

۴-۱: ارزیابی منابع و مأخذ

الف) منابع

بیشتر اطلاعات در باب امویان، از عصر عباسی دشمنان دیرینه آنها به ما رسیده است. از این رو کوشش شده است با روشن ساختن نقاط ضعف این دسته از منابع از پیش داوری های آنها پرهیز گردد؛ به دلیل تنوع و گستردگی این منابع و برای بررسی بهتر، آنها را به شرح زیر دسته بندی می‌کنیم:

۱- تواریخ عمومی

از آنجا که تواریخ عمومی بیشتر حاوی اوضاع سیاسی جهان اسلام است، طبیعتاً نکات ارزشمندی در باب قیام های بر ضد حکومت های اسلامی، از جمله شیعیان در آنها وجود دارد. هر چند در بسیاری از اوقات نویسندگان مسلمان به رونویسی مطالب یکدیگر پرداخته اند. با این حال بر اساس نوع نگرش آنها به مسأله و خاستگاه های عقیدتی و نژادی آنها می‌توان به مطالبی ارزشمند دست یافت. از مهمترین این منابع می‌توان به اخبار الطوال دینوری (د. ۲۸۲ ق)، تاریخ یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (د. ۲۸۴ ق)، تاریخ الرسل و الملوك طبری (د. ۳۱۰ ق)، الفتوح ابن اعثم کوفی (د. ۳۱۴ ق) و الکامل فی التاریخ ابن اثیر جزیری (د. ۶۳۰ ق) و... اشاره کرد:

- اخبار الطوال دینوری: این کتاب که بحث از حوادث تاریخ ایران را پا به پای مباحث تاریخ اسلام پیش برده است، در بحث از قیام های شیعی که، برخی از آنها در شرق عالم اسلام رخ داده اند، بسیار سودمند است. البته باید در استفاده از این اثر جانب احتیاط را نگاه داشت؛ زیرا خواستگاه ایرانی مآب مؤلف گاه، مانند بحث از تأثیر موالی در قیام مختار او را به اغراق می کشاند؛ چنان که، از جنگ مصعب بن زبیر و مختار با تعبیر نبرد ایرانیان و اعراب یاد می کند.

- تاریخ یعقوبی: یعقوبی در تاریخ خود اخبار را با نهایت اختصار بیان می کند. وی گزارش هایی در خور در باب تشیع عصر اموی ارائه می کند. علاوه بر این در بحث از قیام های شیعیان به ویژه قیام مختار و روابط ابن زبیر و ابن حنفیه گزارشهای او قابل توجه است. از آنجا که یعقوبی شیعه ای، دلبسته اهل بیت بود و در عصر عباسی زندگی می کرد، بشدت از امویان انتقاد کرده است؛ بدین ترتیب راه را برای به تصویر کشیدن جریان واقعی تر امور در آن روزگار می گشاید. با این حال درباره او نیز باید جانب احتیاط را نگاه داشت و از فرو افتادن در دام، تنها نوعی از منابع پرهیز کرد.

- تاریخ طبری: این اثر مفصل ترین و جامع ترین گزارش ها را درباره حوادث عصر اموی به ویژه در عراق و ولایات شرقی در بر دارد. دلیل این امر آن است که، این نواحی پیوسته مرکز مخالفت با امویان بود. از این رو طبری ایرانی نژاد، که بنا، بر نقل تمامی حوادث تاریخ داشت، کتاب خویش را به سندی بی همتا در باب قیام های بر ضد اموی تبدیل کرده است. طبری بنا بر شیوه خویش، روایات منفردی را از اخبار به دست می دهد و به خواننده این امکان را می دهد که، پس از مقایسه اخبار مذکور با گزارش های دیگر مورخان، به تحلیل هایی عمیق راه یابد.

- الفتوح ابن اعثم: این کتاب که برخلاف عنوان، چندان به فتوح نمی پردازد، نوشته نویسنده ای شیعی است که، با خلافت عثمان بن عفان (د. ۳۵ق) آغاز شده و در جلد دوم با ذکر وقایع سال ۲۱۸ ق در خلافت معتمم عباسی پایان می یابد. این کتاب را می توان از منابع ارزشمند مربوط به اوضاع عصر اموی، به ویژه قیام های شیعیان به شمار آورد. بیشتر روایان ابن اعثم در واقع همان روایان طبری - مدائنی،

واقدی، ابومخنف- است؛ اما ابن اعثم بر خلاف طبری روایات را به طور جداگانه ذکر نکرده و با ترکیب آنها، تصویری کاملتر از حوادث فراهم می‌کند. با این حال، گرایش شدید وی به تشیع و تمایل بسیار به ستایش قبیله اش کنده، از مسائلی است که، باید در تحلیل مد نظر قرار داد.

- **الکامل فی التاریخ ابن اثیر:** این کتاب را نیز می‌توان از منابع مهم، درباره حوادث دوره اموی دانست. هر چند بیشتر گزارش‌های آن تکرار روایات طبری است، اما دقت نظر خاص ابن اثیر، گاه کتاب را حاوی مطالبی بدیع می‌سازد. آن چه بر اهمیت این کتاب در پژوهش حاضر می‌افزاید، گزارش کاملی است که، از قیام عبدالله بن معاویه ارائه می‌دهد، هر چند به نظر می‌رسد، این گزارش‌ها را به پیروی از طبری فراهم آورده است .

۲- تواریخ محلی

تواریخ محلی چون «تاریخ کوفه» براقی نجفی و تاریخ اصفهان حافظ ابونعیم اصفهانی مشهور به «ذکر اخبار اصفهان» ، از جمله منابع ارزشمندی به شمار می‌رود که، پژوهش حاضر را تسهیل می‌سازد. اهمیت «تاریخ کوفه» در آن است که، با استفاده از آن می‌توان از ترکیب جمعیتی کوفه و ناهمگونی‌های آن آگاه شد؛ این مهم به ما کمک می‌کند تحلیلی درست از علل عدم هماهنگی کوفیان در برخورد با قیام‌های شیعی به دست آوریم. از آنجا که کوفه پایگاه شیعیان بوده، این اثر کمک خواهد کرد، تا از کم و کیف قیام‌های رخ داده در کوفه نیز، هر چه بیشتر آگاه شویم.

«تاریخ اصفهان» حافظ ابونعیم نیز منبع ارزشمندی در آگاهی از کار عبدالله بن معاویه و حکومت کم دوام او در جبال و اصفهان است. در واقع اصفهان پایتخت عبدالله بن معاویه در زمان حکومتش بود. با استفاده از این اثر می‌توان اطلاعات مفیدی درباره نحوه حکمرانی وی در این حدود و علل عدم توفیقش به دست آورد.

۳- کتب رجال، طبقات و انساب

این آثار، در معرفی قیام کنندگان مورد نظر، نسب هر یک و تکمیل شرح حال آنها بسیار سودمند است. علاوه بر این، اطلاعات سودمندی پیرامون این قیام ها، ضمن معرفی طبقه آنها به ما ارائه می‌کند که، گاه در دیگر منابع یافت نمی‌شود. با استفاده از این منابع می‌توان از حوادث مختلف زندگی قیام کنندگان مورد نظر و گذشته آنها آگاه شد و تاریخ وفات این اشخاص و چگونگی آن را به دست آورد. از مهمترین این منابع که در پژوهش حاضر از آن بهره برده ایم، می‌توان به «رجال» نجاشی، «رجال» کشی، «طبقات» ابن سعد، و «وفیات الاعیان» ابن خلکان و «انساب الاشراف» بلاذری و «سرسلسله العلویه» ابونصر بخاری و «لباب الانساب» ابن فندق و «المجدی فی الانساب الطالبین» مروزی اشاره کرد.

۴- تک نگاری ها و تراجم احوال ائمه

تک نگاری ها و کتب مربوط به زندگی ائمه **a**، مانند «الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد» شیخ مفید (د. ۴۱۳ ق) و «اعلام الوری» طبرسی (د. سده ششم ق) در بر دارنده اطلاعات مفید و ارزشمندی در باب این قیام ها و روایات ائمه **a** در مدح و ذم قیام کنندگان مدعی تشیع است. از این رو، کتب مذکور در ارائه تصویری روشن از خط مشی ائمه **a** نسبت به قیام های موردنظر سودمند است. از آنجا که، برخی از این قیام ها، با شعار خونخواهی و احقاق حقوق اهل بیت (ع) آغاز شده، سخنان ائمه **a** در این باره بسیار روشنگر بوده و صدق و کذب آن را برای ما، بیشتر آشکار خواهد کرد.

۵- ملل و نحل

موضوع این دسته از کتب، پیدایی فرق، تکوین و گسترش آنهاست. نویسندگان این دسته از کتب بیشتر اهل سنت بوده اند که، به اعتقادات فرق اسلامی پرداخته اند. با آن که جانبداری نویسندگان مذکور کاملاً آشکاراست؛ اما این دسته از آثار، سندی مهم از دید دینداران حاکم نسبت به فرق معارض حکومت به شمار می‌رود. از مهمترین این آثار می‌توان به «مقالات الاسلامین» اشعری (د. ۳۲۴ ق)، «الفرق بین الفرق» بغدادی (د. ۴۲۹ ق) و «ملل و نحل» شهرستانی (د. ۵۴۸ ق) اشاره کرد.